

PAPER DETAILS

TITLE: İstanbul Üniversitesi'nin Yerlesim Tarihçesi Üzerine Notlar

AUTHORS: Feza GÜNERGÜN,Sevtap KADIOGLU

PAGES: 135-163

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/13256>

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'NİN YERLEŞİM TARİHÇESİ ÜZERİNE NOTLAR

Feza Günergun – Sevtap Kadioğlu***

İstanbul Üniversitesi'nin tarihinde üç farklı öğretim kurumu yer alır. Bunlardan birincisi, fetihten (1453) hemen sonra Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da açtığı medrese; ikincisi, 1900 yılından itibaren değişik isimler altında sürekli eğitim veren Darülfünun, üçüncüsü ise, 1933 yılında Atatürk Üniversite Reformu ile kurulan İstanbul Üniversitesi'dir.

Bilim ve eğitime önem ve destek veren Fatih Sultan Mehmed (saltanatı 1451-1481), İstanbul'u aldıktan kısa süre sonra, Ayasofya ve Pantokrator kiliselerini camiye çevirmiş ve bu kiliselere bağlı olan boş manastırları da medreseye dönüştürmüştür. İleride Ayasofya Medresesi ve Zeyrek Medresesi olarak tanınacak olan bu iki kurumda, fetihten kısa süre sonra öğretime başlanmıştır. Fatih'in Zeyrek medresesine giderek bizzat dersleri ve tartışmaları dinlediği, bilim adamlarını huzuruna kabul ettiği, Saray'da çeşitli bilimsel eserleri topladığı ve çeviriler yaptırdığı bilinmektedir.

Dönemin tanınmış bilim adamlarını İstanbul'da toplayarak bu şehri bir bilim merkezi yapma arzusunda olan Fatih, öğretimin eski manastırlar içinde kurulan medreseler ile sınırlı kalmasını yeterli görmemiştir. Fetih'ten on yıl sonra, 1463'de, bugün Fatih Külliyesi olarak bilinen bilim ve eğitim kurumunu yaptırmaya başlamıştır. Cami, sekiz medreseye ilave olarak, kütüphane, muvakkithane, darüşşifa, tabhane (nekahethane), hamam, aşhane ve dükkânlardan oluşan bu külliye, bir üniversite kampüsü olarak görülebilir. Külliye'nin içindeki medreseler 1470 yılında tamamlanmış ve eğitime başlanmıştır. Bu kurumda, uzun yıllar ağırlıklı olarak din bilimleri ve hukuk yanında, matematik ve astronomi öğretimi verilmiştir. Fatih'ten sonra gelen padişahlar da, İstanbul'da ve imparatorluğun çeşitli şehirlerinde medreseler kurup, İslam bilim geleneğini sürdürmüşlerdir. Medreseler, on sekizinci yüzyıla kadar Osmanlı'nın başlıca yüksek öğretim kurumları olmakla beraber, bu tarihten itibaren Avrupa tarzı modern eğitim kurumlarının açılmasıyla, önemlerini zamanla kaybetmişlerdir.

Sultan Abdülmecid'in saltanatı döneminde (1839-1861), eğitim sistemini düzenleme çalışmaları çerçevesinde, bilgili ve kaliteli devlet memuru yetiştirmek hedefiyle 1846 yılında, *Darülfünun* (Fenler evi) adı altında bir

“yüksek öğretim kurumu” açılır. Göstereceği binanın yapımı için yapmakta olan İtalyan mimar yapılmıştır. Ayasofya yakınında tamamlanmadan, Aralık 1862'de ve öğretime 13 Ocak 1863'te Nezareti'ne tahsis edilmesiyle, Konağı'na nakledilmiştir. Aynı üzerine Darülfünun kapanmıştır.

Darülfünun-i Osmani'nin (1870) öğretim bina.

Safvet Paşa'nın ilk m Çemberlitaş'ta Darülfünun için Basın Müzesi olarak kullanılan *Darülfünun-i Osmani* adıyla Darülfünun 20 Şubat 1870'te g Fen ve Hukuk şubelerinden tasarlanmıştır. Ancak kısa süre dersleri görmeye başlamış ve kapanmıştır.

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Bilim Tarihi Anabilim Dalı.

** Y.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Bilim Tarihi Anabilim Dalı.

1874 yılında Galatasaray Sultanisi (bugün Galatasaray Lisesi) içinde *Darülfünun-ı Sultani* adıyla yeni bir eğitim kurumu açılmıştır. Bu kurum, Avrupa üniversitelerindeki gibi beş fakülteli (Tıp, Hukuk, Fen, İlahiyat, Edebiyat) olarak tasarlanmış, ancak bunlardan yalnızca “Hukuk Mektebi” ve “Turuk u Maabir Mektebi” (Yollar ve köprüler okulu) 1874-75 yılında açılmıştır. Bu okullarda öğrenim 1881 yılında son bulmuştur.

Darülfünun-i Şahane'nin (1900) öğretime başladığı ve halen Eminönü Belediye Başkanlığı olarak kullanılan eski Mekteb-i Mülkiye binası (Fotoğraf, F.Günergun, 2003).

1896'da, Darülfünun'un yeniden açılması için hazırlıklara başlanmış, ancak 1897'de Osmanlı- Yunan savaşı bu girişimi geciktirmiştir. *Darülfünun-ı Şahane* nihayet, II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. yıldönümünde, 1 Eylül 1900'de eski Mekteb-i Mülkiye binasında öğretime başlamıştır. Üniversite eğitiminin süreklilik kazanması bu kurum ile olmuştur. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, ismi önce *Darülfünun-i Osmanî*, sonra da *İstanbul Darülfünunu* olarak değiştirilmiş ve Fen, Edebiyat ve İlahiyat şubeleri (fakülteleri), Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı'na taşınmıştır. Tıp Fakültesi ise, Haydarpaşa'da öğrenim vermeye devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Darülfünun'un öğretim kadrosu, --Tıp Fakültesi hariç-- Almanya'dan gelen on sekiz öğretim elemanı ile desteklenmiştir. Savaşın sona ermesi üzerine, Alman öğretim elemanları Darülfünun'dan ayrılmışlardır. 1919 yılında, Darülfünun-ı Osmanî Nizamnamesi ile bu kuruma bilimsel özerklik, verilmiştir.

Cumhuriyet döneminde

Kurtuluş Savaşı sırasında alında eğitim vermiştir. 1923'te başkent olmasıyla, 1924 yılında Beyazıt Meydanı'ndaki Harbiye yıl, Darülfünun'a katma bütçe il Darülfünun bu tarihten itibaren

1924 yılında İstanbul Darülfünun-ı Günümüzde İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı *Büyük Gaziye Darülfünun*

Gazi Mustafa Kemal'in 1. defa İstanbul'a gelişi münasip olarak kendisine bir armağan kitapçığı *Küçük Bir Armağan*. Darülfünun-ı İstanbul Darülfünun Emni (rektörü) D. müderrisi Mehmed Fuad [Köprülü], Fenn-i Terbiye (pedagoji) müderrisi Hukuku (kamu hukuku) müderrisi (sosyoloji) müderrisi Necmeddin Necib Asım [Yazıksız], Mantık Dr. Galip Ata [Ataç], müderrisi Atatürk'ün dehası, kişiliği, T. düşünceleri yer almıştır.

Atatürk 1927'de İstanbul'a geldiğinde Darülfünun'u ziyaret etmemiştir. İlk ziyareti 15 Aralık 1930 tarihli'dir. Önceden haber verilmeden gerçekleşen bu ziyarette, Atatürk'ü Hukuk Fakültesi umumi kâtibi, Müderris Dr. Ethem Akif Bey [Battalgazi] karşılamıştır. Eminlik (Rektörlük) odasında Akif Bey'den Darülfünun'un genel durumu ve ihtiyaçları hakkında bilgi almıştır. Darülfünun Emmini Muammer Raşid Bey'in gelmesini takiben Hukuk Fakültesi Reisi (dekanı) Tahir Bey'in [Taner] Ceza Hukuku dersine, Mustafa Reşit Bey'in [Belgesay] Hukuk Usulü dersine, Müderris İbrahim Fazıl Bey'in [Pelin] İktisat dersine, müderris Kemal Bey'in [Elbir] Deniz Hukuku dersine girmiş, Hukuk Fakültesi'nin seminerlerini gezmiştir. Atatürk'ün "Darülfünun'un bu sıcak muhitinden kolay kolay ayrılamıyorum biraz daha oturalım" şeklindeki arzusunun cevaben Muammer Raşit Bey'in "Onun için biz burada ölmek istiyoruz" demesi üzerine Atatürk'ün sözü şu olmuştur: "Burada ölmek değil, yaşamak isteyiniz. Şimdiki mefkûrede asker bile ölmek değil, kazanmak için çalışır."

Atatürk, öğrenci tezahüratları arasında Darülfünun'dan ayrılmadan önce hatıra defterine "İstanbul Darülfünununda yüksek profesörler ve kıymetli gençlerle yakından tanıştığıma çok memnun oldum. İlim timsali olan bu yüksek müessesemizin büyük hizmetleri ile iftihar edeceğimize hiç şüphe yoktur." cümlelerini yazmıştır. İlim timsali olarak nitelenen bu kurum üç sene sonra kapatılacak, köklü bir reform ile İstanbul Üniversitesi kurulacaktır.

Atatürk'ün ikinci ziyaretini, Darülfünun'un faaliyetine son vereceği 31 Temmuz 1933 tarihinden kısa süre önce, 2 Temmuz 1933'de yapmıştır. Bu ziyarette, Darülfünun emin vekili Tevfik Recep [Örensoy] (1875-1951), fakülte reisleri ve müderrisler tarafından karşılanmış, Hukuk Fakültesi'nde yapılmakta olan Devletler Hukuku sınavına girerek beş öğrenciye sorular sormuştur.

Atatürk Üniversite Reformu

1933'te Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleştirilen Üniversite Reformu, Cumhuriyet dönemi Türk yüksek öğretiminde bir dönüm noktasıdır. Bu reform ile Darülfünun kapatılmış, İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Reform gerçekleştirilmeden önce, 1931 yılında, Darülfünun hakkında bir rapor hazırlamak üzere hükümet tarafından Türkiye'ye davet edilen Cenevre Üniversitesi öğretim üyelerinden Albert Malche (1876-1936), 1932 yılı başında İstanbul'a gelmiş, Darülfünun hakkındaki eleştiri ve önerilerini içeren raporunu Haziran 1932'de hükümete sunmuştur. A. Malche, raporunda, *İstanbul Darülfünunu*'nun Türk inkılâbına yaraşır bir dinamizmden mahrum olduğunu belirtmiştir. Üniversite ile toplum arasında sıkı bir bağ bulunduğunu, bu sebeple üniversitedeki aşırı kuramcılıkla mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Türkiye gibi yeniden kurulan bir ülkede, üniversite kürsülerinin öncelikle meşgul olması gereken konuların belirlenmesi gerektiğine dikkati

çekmiştir.

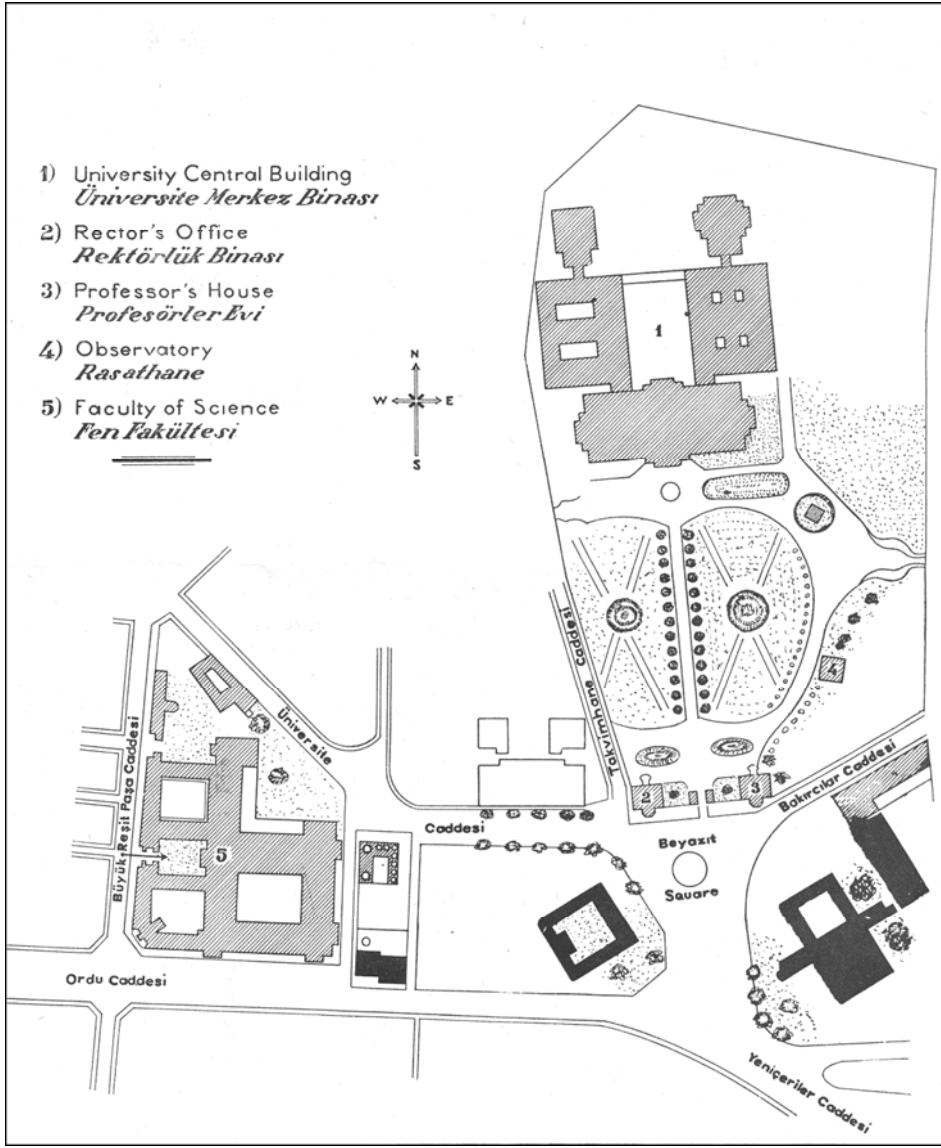
Türkiye Büyük Millet Meclisi Darülfünun 31 Temmuz 1933'te İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. İlk gruptan oluşmuştu. Birinci grupta üyeleri, ikinci grupta yurt dışı eğitim üyeleri yer almıştır. Nasyonal Sosyalist yönetimin bilim adamlarından oluşmuştu.

19 Kasım 1933 tarihinde Tıp, Hukuk, Fen ve Edebiyat Fakülteleri Darülfünunu'nun İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülmüştü. Bundan başka Türk İnkılâbı Enstitüsü, Milli İktisat Enstitüsü, Coğrafya Enstitüsü, Morfoloji Enstitüsü ve Tercüme Kurulu oluşturulmuştur.

Merkez Kampüs'deki ta

İstanbul Üniversitesi Mer

İstanbul Üniversitesi Meclisi tarafından yaptıkları ilk saray olan Eski Saray'ın İnşaatı 1458'de tamamlanan Eski Saray'ın oluşmaktaydı. Bunlar ahşap yapılar ve şehzadelerin avlanmaları için kullanılırdı. Karacaların -- yetiştirildiği gerçeği Sarayı'nı yaptırıp, Marmara Denizi'ne sonradan, Eski Saray önemini kaybetti. Topkapı Sarayı'nda yaşarken, Eski Saray'ın edilmisti. Eski Saray ve çevresi yüzyıllarda birer yangın geçirmiştir. 1826'da geleneksel Osmanlı askeri Eski Saray, Osmanlı İmparatorluğu'na edilmisti. Bu tarihten sonra bin

İstanbul Üniversitesi Merkez kampüsünün bu planı, 1952'de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde düzenlenen VII. Uluslararası Teorik ve Uygulamalı Mekanik Kongresi sırasında katılımcılara dağıtılmıştır (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Celal Saraç Arşivi)

olarak tanınmıştır. Ahşap olan Bâb-ı Seraskerî binası, 1864 yılında yıkılmış, Fransız mimar Bourgeois (1821-1884) tarafından yapılan yeni kâgîr binanın yapımı 1865-1866'da tamamlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatını

modernleştirme çalışmaları çerçevesinde Harbiye Nezareti'ne dönüştürülmüş, 1894 depreminde tahrip edilmiş, D'Aronco (1857-1932) tarafından

1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile Ankara'ya taşınmış ve bina, sütunlu ve üstü saçaklı ana kapı binanın merkezinde yer alan büyük üst katlara ulaşılır. Mermer sütun Salon ile Pembe Salon'un duvarı çekici özellikleridir. Merkez binası Hukuk Fakültesi'nin barındırdığı Duran ve Selim Turan resimleri sergilenmektedir.

Merkez Bina'nın önünde heykeltıraş Yavuz Görey'in (19

Üniversite Bahçesinin Giriş Kapısı'nın dış cephesi

Giriş Kapısı'nın dış cephesi No.1" kaydını taşıyan kapının üstünde, TC harflerini taşıyan cephede Abdülaziz tuğrasının üstünü, tuğra mermerin altında, bronz harflerle harfleriyle MCDLIII tarihi bulgular ile Şefik Bey hatlı celi-sülüs kâğıdı "Daire-i Umur-i Askeriye", sağ üçüncü ayeti bulunur. Yeşil zemin imzalıdır. Soldaki ayetin altında

Giriş Kapısının iç cephesi madalyonda İstanbul Üniversitesi Dr. Süheyl Ünver tarafından, Darüşşifası'nın üzerindeki motif altında, Atatürk'ün Gençliğe Hitabeti

Ey Türk gençliği, birinci ve muhafaza ve müdafaa etme kanda mevcuttur.

En alttaki üçlü kitabe düzeninde Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin hattıyla aşağıdaki dörtlük bulunmaktadır ve son beyit ile 1282 (1865-66) tarihi düşülmüştür.

*Muttali'-i envar-ı şevket şems-i evc-i saltanat
Asuman durdukça olsun muzaffer nasr-ı aziz
Askere nüzhet kulu tebşir eder tarihini
Lütf-i şah Abdülaziz açtı der-i nasr-ı aziz"*

Giriş kapısından bahçeye geçildikten hemen sonra, sol tarafta, 1933-1945 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde görev yapmış Alman öğretim üyeleri anısına 1986'da dikilmiş bir anıt taş bulunmaktadır.

Yukarıda fotoğrafı (K. Ata, 2007) verilen bu taşın üzerinde, Türkçe ve Almanca olarak aşağıdaki ifadeler okunmaktadır:

Devlet Başkanı Atatürk'ün öncülüğünde Alman öğretim üyelerine 1933-1945 yılları arasında kucak açan Türk milleti ve onun akademik kuruluşlarına Alman Milleti adına şükranlarım.

*Richard von Weizsäcker
Almanya Federal Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, 29 Mayıs 1986*

In Dankbarkeit dem Türkischen Volk, das von 1933-1945 unter der Führung von Staatspräsident Atatürk an seinen akademischen institutionen deutschen Hochschullehrern zuflucht Gewährte im Namen des deutschen Volkes.

*Richard von Weizsäcker
Präsident der Bundesrepublik Deutschland, 29 Mai 1986*

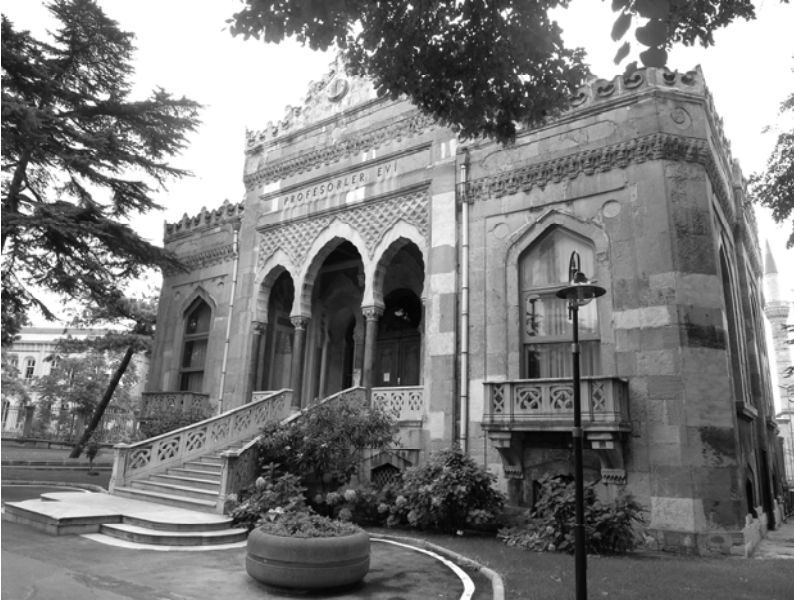
Giriş kapısından bahçeye sütun, İstanbul'un Türkler tarafından inşa edilmiştir. Mermer basamakları kullanılırdı. Bu küçük bina, Senato binası olarak kullanılmıştır. Bugün Piyade Tıp Fakültesi olarak hizmet vermektedir.

Kapı köşkleri

Beyazıt Meydanı'na açılan Kapı köşkları, Harbiye Fakültesi tarafında olanı, Harbiye Fakültesi tarafından inşa edilmiştir. Mermer basamakları kullanılırdı. Bu küçük bina, Senato binası olarak kullanılmıştır. Bugün Piyade Tıp Fakültesi olarak hizmet vermektedir.

'Biniş Dairesi' olarak inşa edilen kapı köşkları, Rektörlüğü olarak hizmet vermektedir.

Şehzadeler Dairesi olarak kullanılmış olan kapı köşkü (Fotoğraf, K.Ata, 2007)

Üniversite Bahçesi

İstanbul Üniversitesi Merkez Binası'nın bahçesi, binanın Osmanlı döneminde Harbiye Nezareti'ni barındırdığı yıllarda, askerlerin talim alanı olarak kullanılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Harbiye Nazırı Enver Paşa (1881-1922), Alman uzmanlara iki farklı bahçe planı çizdirmişti. Bina 1924 yılında İstanbul Darülfünunu'nun kullanımına verilince, dönemin rektörü İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1889-1978), bahçeyi düzenleme çalışmalarına başlamıştır. Enver Paşa'nın çizdirttiği iki plan içinden, ağaçlıklı geniş yollardan ve geniş çimen yüzeylerden oluşan planı seçerek mimar Vedat Tek'e (1873-1942) vermiştir. Mimar Vedat Tek tarafından biraz değiştirilen bu plan, hemen uygulamaya konmuş, Zeynep Hanım Konağı'nın bahçesinden iyi toprak getirilerek çam ağaçları dikilmiştir. Daha sonraki yıllarda, bahçeye ağaç dışında değişik bitkiler de ekilmiştir. Yaklaşık 80 sene sonra, bahçenin düzenlenmesinin anısına, Merkez Bina'nın önündeki Gençlik Anıtı'nın yakınındaki bir direğin üzerine "Bahçemiz Rektör Prof.Dr.İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından 1923-1925 tarihinde yapılmıştır. 31.05.2003. Prof.Dr. Kemal Alemdaroğlu. Rektör" yazısı ve İstanbul Üniversitesi amblemi bulunan pirinç bir levha takılmıştır. Bu levha 2006 düzenlemesi sırasında direktten sökülüştür.

İstanbul Üniversitesi
Arka planda: Beyazıt Camii

İstanbul Üniversitesi Merkez Bina
(Fotoğraf F.Günergun). Sera,

İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, öğretim üyelerinden, Rektör Yaşar Büyükanıt ve diğerleri ile birlikte yeniden düzenlenen bahçe, 25 Mayıs 2006 tarihinde Mesut Parlak ve Büyükşehir Belediye Başkanı Mesut Yılmaz'ın katılımıyla törenle açılmıştır. 2006 düzenlemesi, İstanbul Üniversitesi Kampüsü Bahçe Düzenlemesi.

Üniversitesi'ne Armağanıdır. 4 Ekim 2005. İstanbul Büyükşehir Belediyesi” yazılı bir pirinç levha (siyah mermer üzerine) Besim Ömer Paşa Caddesi üzerindeki kapıdan girince sağ tarafa yerleştirilmiştir.

Üniversite bahçesinin Besim Ömer Paşa Caddesi üzerindeki kapısından (No.4-6) girildiğinde, sağ tarafta, üzerinde 26 Mayıs 1960 tarihi ve silah üzerinde el motifi olan bir anıt taş bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi emekli öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mehmet Oluç, 31 Temmuz 2007 tarihinde kendisiyle yaptığımız görüşmede, bu anıt taşın 27 Mayıs 1960 ihtilalinden kısa süre sonra, Haziran veya Temmuz 1960'da İstanbul Valiliği tarafından dikildiğini ifade etmiştir. O günlerde İstanbul Valisi, ihtilali yapan subaylardan Orgeneral Refik Tulga'dır. Yine M.Oluç'un ifadesine göre, bu anıt taş, ihtilali yapan subayların ihtilalden bir önceki gece, Üniversite bahçesinde silah üzerine ettikleri yemini simgelemektedir. Bu subaylar, 26 Mayıs 1960 gecesi, taşın bulunduğu yerdeki çalılıkta yemin etmişler ve ihtilalden sonra yönetime geldiklerinde, yeminlerinin anısına bu taşı diktirmişlerdir. Taşın üzerindeki 26 Mayıs 1960 tarihinin ve “silah üzerindeki el motifi”nin açıklaması bu şekildedir.

27 Mayıs 1960 ihtilalini simgeleyen anıt taş

Beyazıt Yangın Kulesi

1828 yılında, Sultan II Mahmut (öl.1833) yaptırılmıştır. Yüksek 1746 tarihli olup ahşaptan yapılmış, yerine yeniler yapılmış, bunlar 1828 yılında yaptırılan kule, kârgir cephede ilk yapımında, geniş saçaklı ahşap sekizgen planlı, yuvarlak pencere demirden bir gönder dikilmiş, Kulenin iç merdivenleri ahşaptan, bildirimler için kullanılmıştır. cephesinde yer alan, Sultan II Mahmut metni aşağıda verilmiştir. Yesar kıta nazım şeklinde kaleme yazılmıştır. Kulenin yapım tarihi

Beyazıt Yangın Kulesi

Hak bu kim S
Bir nazırı gelr

Bânî-i endîşes
Köhn bünyân

Eyleyüp Eski

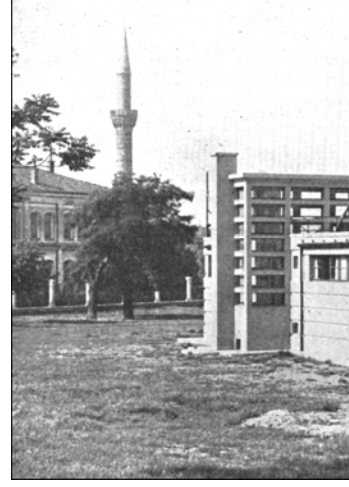
* Ricamızı kırmayarak Beyazıt Yangın Kulesi'ni yaptıran Prof.Dr. Mehmet Kanar'a verilmektedir.

Nev be nev yapmakda anda bir nice binâ
 Emredip Serasker-i Sâbık Hüseyin Gâzi'ye
 Buldu bu Kaf-ı şeca'at kulle-i ra'nâ binâ
 Eyleyüp Serasker-i lâhık nezaret hüsnüne
 Anı ma'na eyledi güya iki pâşâ binâ
 Revzen-i eflâkden baktıkça zîr-i pâyine
 Kaldı kendi kaddine hayrette bu bâlâ binâ
 Olmasa zerrin külâhı âsumâna münteha
 Arz eder mi zer alemle kevkeb-i zehra binâ
 Dâr-ı mülkü etmesin bu kulleyile muhtâç Hakk
 Ziyet için etmiş olsun şâh-ı mülk-ârâ binâ
 Kulle-i eflâki durdukça o şâh eylesin
 Zirve-i çarha esâs-ı şevketin Mevlâ binâ
 Sanki tâk-ı çarha yazdım 'İzzetâ târihim
 Kıldı Hân-ı Mahmûd-ı 'Adlî kulle-i vâlâ binâ
 1244 (1829) Harrerehu
 El-fakîr el-'abd e'd-dâ'i
 Yesarizâde Mustafa 'İzzet Gufirelehu

İstanbul Üniversitesi Gözlemevi

1933 Üniversite Reformu ile Fen Fakültesi'nde astronomi araştırmalarını başlatmak ve astronomi öğrencilerinin gözlem yapmalarına imkân sağlamak için bir gözlemevinin inşası kararlaştırılmıştır. Gözlemevi binasının planları 1934 yılında, Güzel Sanatlar Akademisi öğretim üyelerinden Mimar Arif Hikmet Holtay (1896-1968) tarafından çizilmiştir. Holtay'a göre, bina yeri olarak Üniversite bahçesinin seçilmiş olması, öncelikli hedefin öğrencilere pratik eğitim yaptırmak olduğunu gösterir. Gözlemevi yalnız bilimsel araştırmalara yönelik olsaydı, memleketin iç kısımlarında çok daha münasip bir yer seçmek gerekirdi. Aralık 1935'te temeli atılan bu bina altı ayda tamamlanmış ve Astronomi Enstitüsü 1936-37 ders yılından itibaren yeni binasında çalışmaya başlamıştır. Astronomi Enstitüsü direktörü E.F.Freundlich'in (1885-1964) aracılığı ile 1934 yılı sonunda, Almanya'daki Zeiss firmasına ısmarlanan, mercek çapı 30 santim olan ve fotografik gözlemler yapabilen astrograf, 1936 yılında Trieste üzerinden İstanbul limanına gelmiştir. Eylül 1936'de, döner kubbenin altına, binanın diğer kısımlarıyla ilgisi olmayan ve en kuvvetli sarsıntılardan etkilenmeyecek şekilde ağır bir temele dayanan iki masif direk üzerine oturtulmuştur. Astrografın gelişiyle, gözleme dayalı araştırmalar başlamıştır. Öğrencilerin gözlemlerde kullanacakları küçük dürbünlerin konması için binanın çatısı iki teras halinde yapılmıştır. 1936 yılı Haziran

ayında meydana gelecek Güneş gözlemi için yapılmıştır. Gözlemevinin giriş odası ve bir dersane bulunmaktadır. Bu dört odaya dağıtılmıştır. Dahil girişinde "İ.Ü. Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü" yazan "İstanbul Üniversitesi Gözlemevi" bulunan iki tabela asılıdır.

İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü'nü barındıran bina, Mimar Kemal Bey Akademi'sinden Mimar Dipl. Ing. Arif Hikmet Holtay (Mimar Muallim), "İstanbul Üniversitesi" (Bu yayını bize veren Dr. Şeref Eserler)

Nadir Eserler Kütüphanesi

İstanbul Üniversitesi Kütüphaneleri bünyesinde bulunan bina, Mimar Kemaleddin Bey tarafından 1913 yılında tamamlanan Mecidiyeköy Medresesi, Cumhuriyet ile birlikte medrese olarak devredilmiştir. Burada, medrese derslerini görmekteydi. İsmayıl Harbiye Nezareti'nden boş Medresetülkuzat binasında Ders-i Harbiye çalışmalarını başlatmıştır.

1924 yılında İstanbul Darülfünunu'na verilen Medresetülkuzat binası. Halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nü barındırmaktadır. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Arşivi.

1924 yılında, Tıp Fakültesi hariç Edebiyat, Hukuk, Fen fakültelerinin kütüphaneleri, bu kütüphanede birleştirilmiştir. Ayrıca, Londra Elçiliği katibi ve Tercüme Odası çevirmeni Yusuf Halis Efendi'nin (1805-1882), Adliye ve Evkaf nazırlarından vali Hüseyin Rıza Paşa'nın (1838-1904), Osmanlı İmparatorluğu'nun son şeyhülislamlarından Sahip Molla'nın (1838-1910) kütüphaneleri satın alınmıştır. Hendese-i Mülkiye (sivil mühendislik okulu) hocalarından harita subayı Şevki Paşa'nın (1886-1927) Darülfünun'a bağışladığı ve Beyazıt Kütüphanesi'nde yıllar boyu sandıklar içinde yıllarca kapalı duran kitapları da kütüphaneye getirtilmiştir. İttihad ve Terakki Kütüphanesi satın alınmış, Necip Asım (Yazıksız, 1861-1935) gibi müderrisler kütüphanelerini Darülfünun'a vermişlerdir. İstanbul'dan ve Avrupa'dan kitaplar getirtilmiş, Abdülhamid'in Yıldız'daki kütüphanesi de I. H. Baltacıoğlu döneminde Darülfünun'a alınmıştır. 24190 basma ve 7129 yazmadan oluşan

Abdülhamid koleksiyonu, Yıldız'da bir arada toplanmış ve İstanbul'da birlikte taşınmıştır. Ayrıca, Saadettin Paşa'nın kütüphanesi de Darülfünun'a getirtilmiştir. Böylece, Darülfünun'da büyük bir örnekleri içeren bir koleksiyon oluşmuştur.

Bu koleksiyon bugün, Eserler Bölümü'nde – Darülfünun'da korunmaktadır. Koleksiyon, 2003 yılında Merkez Binası'nın değişik odalarıyla Mayıs 2003'te açılışı yapılmış ve yeniden eski binasına (Medresetülkuzat) taşınmıştır.

Eczacılık Fakültesi

İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, İstanbul'da faaliyete geçmeden önce İstanbul'da faaliyet gösteren Eczacılar Cemiyeti tarafından kurulmuş ve vermiştir. Bu fakültenin nüvesi İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içinde kurulmuş ve bugünkü Galatasaray semtine taşınmıştır. Eczacı sınıfı 1908'de Eczacı Mektebi ile birleştirilmiş ve Kadırga semtine taşınmıştır (bugünkü Kadırga İlkokulu) ve Eczacılar Cemiyeti'nin kalması üzerine, 1926 yılında Eczacılar Fakültesi kurulmuş ve bulunan ve 1870'te Misafirhane Komutanlığı Binası'na (bugünkü Eczacılar Fakültesi Binası) Mektepler burada 1926-1959 yılları arasında faaliyet göstermiştir. 1959 yılında Keçecizade Fuad Paşa Kütüphanesi de Eczacılar Fakültesi Kütüphanesi olarak birleştirilmiştir.

1926-1959 yılları arasında Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin çalıştığı Beyazıt Meydanı'ndaki eski Jandarma Komutanlığı binası. Günümüzde Beyazıt Devlet Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf, K. Ata, 2007).

Eczacılık Fakültesi binalarının Vezneciler tarafından görünümü. Sağdaki büyük bina Keçecizade Fuad Paşa Konağı, soldaki Farmakoloji binası, arkadaki bina C bloktur. (Fotoğraf, K. Ata, 2007).

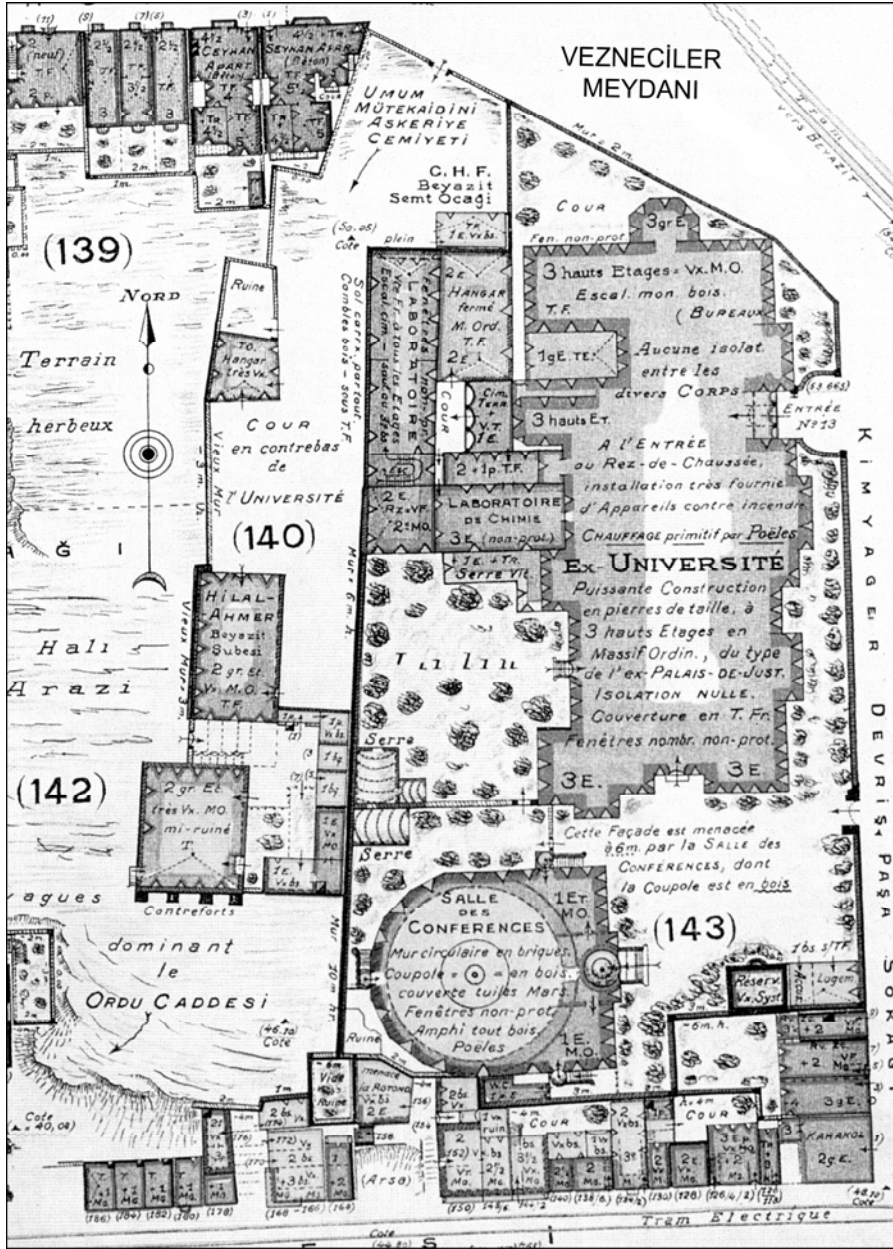
Günümüzde Eczacılık Fakültesi ana bina (A Blok) Osmanlı dönemi Keçecizade Fuad Paşa Konağı ve Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa Konağı olarak yaptırılmıştır. Fransız mimarisiyle 1903 yılında tamamlanmıştır. Fuad Paşa Konağı 1903 yılında tamamlanır tamamlanmaz konak, 1908 yılında Nezareti'ne tahsis edilmiştir. Mimarisi 1908-1909 kadar, yaklaşık yarım asır (1861-1908) kullandığı kemerli bölümün etrafı 1923-1933 yılları arasında İstanbul Askeri Tıp Okulu (yurt) olarak kullanılmıştır. Okulu'nun Ankara'ya taşınmasıyla 1933 yılında Ord.Prof.Dr. Kazım İsmail Güneş'in başkanlığında İstanbul Üniversitesi'ne "Diş Hekimliği Fakültesi" kurulmuş ve 1953 yılında başlatılmıştır. 1953 yılında başlatılan Eczacı Okulu binaya 1959 yılında taşınmıştır.

Eczacı Okulu'nun 1961 yılında kapatılmasıyla, ana binanın (Fuad Paşa Konağı) blokların yapımı kararlaştırılmıştır. 1961 yılında tamamen yıkılmış ve arsasına 1961 yılında başlanmıştır. Dişhekimliği Fakültesi binası üzerine, tamiri mümkün olmayınca 1974'te öğretime açılmıştır.

Fen ve Edebiyat fakültesi

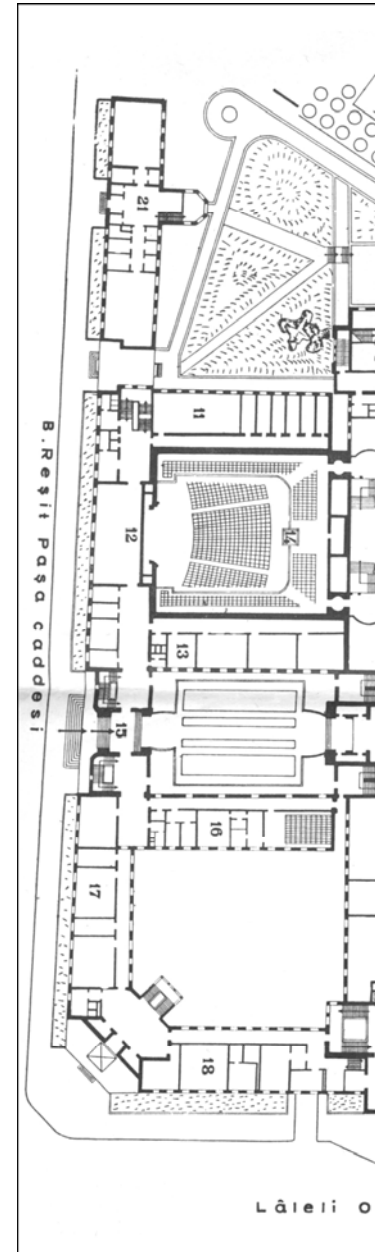
Fen ve Edebiyat fakültesi binası Zeynep Hanım Konağı'nın arsası üzerine 1961 yılında Emin Onat (1908-1961) tarafından kurulmuş ve kompleksi içinde faaliyet göstermektedir.

Zeynep Hanım Konağı, Keçecizade Fuad Paşa'nın Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın konağı olarak 1903-1909 yıllarında İstanbul'da yaptırılmıştır. "Sarayı" olarak da tanınan bina, 1903-1909 yıllarında İstanbul'da hayr-i âli olarak kullanılmış, 1903-1909 yıllarında İstanbul'da

Zeynep Hanım Konağı'nın planı.

Jacques Pervititch, *Sigorta Haritalarında İstanbul*, Tarih Vakfı Axa Oyak, İstanbul 2006.
(Bu planın bir kopyasını bize veren Prof.Dr. Emre Dölen'e teşekkür ederiz).

İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi binası, 1952 yılında tamamlanan bina. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde düzenlenen VII. Uluslararası Bilim Tarihi A

Konakta, 1909-1942 yılları arasında, Fen, Edebiyat ve İlahiyat fakülteleri faaliyet göstermiştir. Başlangıçta, Fen ve Edebiyat fakültelerinin bütün enstitüleri konakta yer almaktaydı. Zamanla, enstitüler değişik yerlerde inşa edilen yeni binalara geçmiştir. Kimya enstitüleri 1917 yılında Yerebatan'daki binaya, Zooloji, Botanik ve Farmakobotanik enstitüleri 1937 yılında Süleymaniye'de yeni inşa edilen Biyoloji binasına, Astronomi Enstitüsü Merkez Bina bahçesinde 1936'da yapımı tamamlanan Rasathane'ye, Edebiyat Fakültesi ise 1942 yılında Fındıklı'daki binaya geçmiştir.

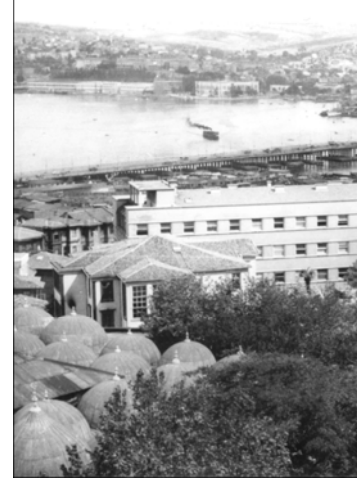
Fen ve Edebiyat fakültelerinin 1909-1942 yılları arasında faaliyet gösterdiği Zeynep Hanım Konağı. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Arşivi.

Ancak, Fen Fakültesi Dekanlığı, Matematik, Denel Fizik, Genel Fizik, Fizikokimya ve Jeoloji kürsüleri 1942'de bina yanına kadar Zeynep Hanım Konağı'nda hizmet vermişlerdir. Zeynep Hanım Konağı'nın manejinden dönüştürülmüş olan *Darülfünun Konferans Salonu*, ise, özellikle 1935 yılından itibaren gerek öğrencilerin gerekse aydınların genel kültürünü yükseltmek için İstanbul Üniversitesi tarafından düzenlenen haftalık 'Salı Konferansları'na ev sahipliği etmiştir. Adnan Adıvar'ın 1939-44 yılları arasında düzenli olarak gittiği bu konferans salonunun tarihi hakkındaki yazısı, makalemizin ekinde verilmiştir.

Biyoloji Binası

Fen Fakültesinin çeşitli enstitülerini barındıran Zeynep Hanım Konağı'ndaki elverişsiz koşullar karşısında Üniversite'ye modern ve müstakil bir biyoloji binası gerekmiştir. Botanik ve Zooloji enstitülerini bir arada

barındıracak ve bir botanik bahçesiyle 1933 yılı sonlarında karar verilmiştir. Arnold Egli'ye (1893-1974) havale edilmiş, Mart 1935'te teminatı (Ayverdi) taahhüt etmiş, inşaatı 1937'de açılmıştır. Binada, Tıp Fakültesi birinci sınıf öğrencilerini bir arada barındıran Botanik ve Zooloji kanatları bu bina ve üçüncü katları 1957'de yıkılmıştır, yalnız Fen Fakültesi Botanik Arşivi

Süleymaniye'deki Biyoloji Binası'nın çekilmiş resmi (A.Baytop koleksiyonu). Bina halen tek katlıdır ve yalnız İ.Ü. I

Bu çalışmada, İstanbul'daki çevresindeki bazı binaların tarihleri anlaşıldığı gibi, Beyazıt Meydanı'ndaki Osmanlı askeri veya devlet kurumları Zeynep Hanım Konağı'nın yerini Kampus yakınındaki yeni binalara Hukuk, İktisat, İşletme ve Siyaset için ek ve yeni binaların yapılması toplanacak tarihsel bilgilerin, Türkiye'si'de üniversitelerin yararlı olacağına inanıyoruz.

Kaynakça

- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943.
- Adivar, Abdülhak Adnan, "Bir salonun tarihi," *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyat, İstanbul 1945, s. 238-241.
- Altun, Ara "Bâb-ı Seraskeri- Mimari," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.IV, İstanbul 1991, s.364-365.
- Aslanapa, Oktay, *İstanbul Darülfünun ve Üniversite Binaları Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1983.
- Artan, Tülay, "Eski Saray", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.III, İstanbul 1994, s.204-205.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, *Hayatım*, yay. Haz. Ali Y. Baltacıoğlu. Dünya Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Batur, Afife, "Beyazıt Yangın Kulesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul 1994, s.190.
- Baytop, Asuman, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*. TÜBİTAK yay., Ankara 2004, s.318.
- Baytop, Turhan, "Eczacı Mektebi tarafından kullanılan binalar," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 2, 2002, s.1-12.
- Bilsel, Cemil, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.182, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.
- Büyük Gaziye Darülfünundan Küçük Bir Armağan*, Yay. İstanbul Darülfünun Emaneti, Millet Matbaası, İstanbul 1927, 32+2 (resim) s.
- "Büyük Reis Darülfünunda," *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1933, s.1-6, st.1-2.
- Can, Cengiz "Harbiye Nezareti Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.III, 1994, s.550-551.
- Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.III, İstanbul 1941, s.1043, dn 1.
- Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, Derleyen E. Hirsch, c.I, İstanbul 1950.
- Etker, Şeref, Feza Günergun, Abdullah Köşe, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin Kuruluşu ve Vakfıyesi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.V, sayı 2, 2004, s.1-37.
- Gökdoğan, Nüzhet, "1933 Üniversite Reform'u ve astronomiye getirdikleri," *Fatih'ten Günümüze Astronomi - Prof.Dr. Nüzhet Gökdoğan Sempozyumu 7 Ekim 1993*, İ.Ü. Fen Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s.7-8
- Günergun, Feza, İstanbul Üniversitesi tarihi üzerine notlar, İ.Ü. Eczacılık Fakültesi'nde 7 Mayıs 2003 tarihinde verilen konferans.
- Holtay, A.Hikmet, "İstanbul Üniversite Observatoryumu," *Arkitekt*, 6.Yıl, 1936, sayı 4, s.97-102.

- İshakoğlu Kadioğlu, Sevtap, *İstanbul Üniversitesi Yay.* 4106, İstanbul 1983.
- İstanbul Üniversitesi, *Kuruluş, Tarihçe*, İstanbul 1983.
- Özcan, Abdülkadir, "Harbiye Nezareti Binası," *Reisicümhur Hz. Darülfünunda*, İstanbul 1983.
- Tanman, M. Baha, "Zeynep Hanım Binası," *İstanbul Üniversitesi Yayınları*, c.VII, İstanbul 1994, s.549-50.
- Tuncer, Akın, *Osmanlı Seraskeri Binaları*, İstanbul 1983.
- Bir Araştırma* (yayınlanmamış yüzölçümü), İstanbul 1983.
- Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, *İstanbul Darülfünun*, İstanbul 1983.
- Université de Stamboul. Historique*, Publications de l'Université de Stamboul, İstanbul 1983.
- Yavuz, Yıldırım, "Medresetü'l-Kudsîye," *İstanbul Üniversitesi Yayınları*, İstanbul 1994, s.326-327.

A. Adnan Adivar'ın kalemi

A.A. Adivar, "Bir salonun tarihi," *İstanbul Üniversitesi Yayınları*, İstanbul 1945, s.41.

Bu ne bir kibar sosyete salonu değil, belki sadece eski Darülfünun'da bulunan bir salon. Geçen gün gazeteler, bu salonun geleceğini yazıyorlardı.

37 sene evvel yine böyle bir salonumuz; bir zamanlar bayram bile burada toplanırdı. Toplayıp onlara hürriyet ve meşrutiyet aranırken ya Şehzadebaşında Feriyye'de toplanırdı. Çünkü birkaç yüz kişi toplanırdı. Nihayet zamanın Maarif Nazırları bu salonu yaptırmak lüzumunu duydu ve bugünkü bina daha doğrusu batan o mahut binanın yerine daha büyük anıtların kalfasına tarif ettiği ve onun da arkadan girmesi için bir dar kapı açıldı. Çıkmaları için kürsünün iki yanında bu binanın amfi basamakları, üzeri kaba, fakat konferansçının sesi, çarpınca dağılıp kaybolacak kadar yankı yapan cambazhanesi binası görmüş olanlar

vermekte biran bile tereddüt etmemişlerdir.

Her halde pek yakında kendisinden ayrılacağımızı, taze havadis vermekte aceleci gazetecilerimize rağmen, zannetmediğim bu salon tarihi ve talihi itibarile dikkate değer son devir binalarımızdandır. Onun içinde Üniversite Darülfünun iken, Garb üniversitelerinde verilen –teşbihte hata olmaz- serbest dersler gibi herkese açık dersler tertip olunduğunu hatırlıyorum. Hattâ bir ikisine de merak edip gitmiştir. Birisinde o zamanın sosyoloji profesörü merhum Ziya Gökalp Bey kürsüde idi. Akustiki fena, oturacak yerleri eski tulûat salaşlarının sıraları kadar rahatsız bu binada konferansının sesinin işitilmemesi bir dert, işitilen cümlelerin ise bizler gibi irfan ve ızan yüksek olmıyanlar için anlaşılınması bir diğer dert teşkil ediyordu. Diğer taraftan bu salon iptidadan ta bugüne kadar ilim ve fenne olduğu kadar vatani tezahürlere, bir takım cemiyetlerin kongre toplantılarına, bu arada Tayyare piyangosunun çekilmesine de tahsis olunurdu. Senelerden beri pârlamento seçimlerine de bu salon sahne oldu. Hattâ eğer yanlış hatırlamıyorsam, İttihat ve Terakki, İstanbul mebusluğu için yapılan bir ara intihabında kaybın ilk acısını bu salonda tatmıştı. Bu cins toplantılar içinde tarihi olanlar da vardır; mesela bir tarih sırası takibedersek Meşrutiyet devrinde Balkan harbinin ikinci safhasında Edirneyi istirdad edeceğimiz sırada Hilâlihahmer cemiyetinin fevkâlade bir kongresinin burada toplandığını hatırlarız. Bu kongreden, Edirneye hareket edecek orduya sıhî levazım değil, ordunun diğer masrafları için hazinenin muhtaç olduğu paranın verilmesi istenmişti. Cemiyetin nizamnamesine pek uymayan bu hazin borç, nizamnameye hakim olan kongre heyeti tarafından büyük münakaşalardan sonra ekseriyetle kabul edilmiş ve para az bir müddet sonra hazine tarafından cemiyete iade olunmuştu. Hilâlihahmerin bu salonda toplanan bu senelik kongresinde bir türlü ekseriyet hasıl olamayınca âzâdan bazı ileri fikirliler (isterseniz inkılâpçılar) tarafında, ekseriyet yapabilmek için hanım âzâların da kongreye çağırılması teklif edilmiş ve teklif kongre heyeti üzerinde ancak bir soğuk düş tesiri yapmakla kalmıştı.

Yine balkan harbi esnasında, askere yardım için hanımların büyük bir içtimai olmuştu. İşittiğimize göre (çünkü o vakit böyle hanımlar içtimainı görmek mümkün değildi) o devrin büyük kadınları başta Fatma Aliye Hanım, şair Nigâr Hanım, Şair İhsan Raif Hanım olduğu halde heyecanlı nutuklar söylemişler, şiirler okumuşlar ve bunun üzerine fakir, zengin herkes elindekini, avcundakini hattâ boynunda, kulağında ve sırtındakini iane vermişti. Birinci Umumi Harb içinde dahilî istikraza halkı teşvik konferansları, edebiyat münakaşaları da orada olurdu. Mesela bir gün tesadüfen oradan geçenler Süleyman Nazif merhumun arkasına bir çok insanların onu yuhalıyarak takılmış olduğunu görmüşlerdi; meğer ki o muhteşem sözlü edib bizim medeniyetimizin İran medeniyetinden ibaret olduğunu söylemiş imiş.

Nihayet 1918 mütarekesi geldi. Yine Darülfünun Konferans Salonu işe yaradı. O sırada Paristen gelmiş olan Dr. Nihad Reşad, Avrupa'nın, göçmekte olan Osmanlı İmparatorluğu için ne düşündüğünü orada toplanan genç, yaşlı münevverlere anlattı idi. Bu konferansta aziz doktor kendisine hiç yar olmıyan eski hükûmeti ve fırkasını asla tartaklamadan gayet objektif bir tarzda o günlerde memleketin Avrupa nazarında uğradığı haksızlıkların önüne söz ile yazı ile ne dereceye kadar geçilebileceğini izah etmişti. Yine mütareke devrinde bizleri kendi anlayışına göre olsa da gönülden seven Pierre Loti için orada muazzam bir toplantı yapılmış ve bu fırsattan istifade ile

Süleyman Nazif işgal kâbusu altın yaratmıştı.

Fakat salon en büyük tarihi günü yaşamıştı. İşgal ve istila yükü milletinin kanyla yazarak Birinci muahedesinin mânâ ve neticelerini münevverleri yine bu konferans heyecanla, sevgi ile alkışladılar.

Nihayet Üniversite inkılâbı merasime konferans salonu asla kâ Tıp Fakültesinin Türk Tıp Tarihi kuruluş yıldönümü orada kutla münasebetile Rektörlerin söyledikleri hep orada dinlenirken, diğer taraftan fizik, kimya gibi dersler de orada ücreti de yüksek olan İnkılâp Talebesine orada verilirdi.

Konferans salonunun en belli bir senesinde tesis edilen Salı Konferansı aşağı birini dinlediğim bu konferans gelecek münevverlerin umumi kültürü hafta Salı günleri tam saat altıda kâ Rektör Cemil Bilselin son sıralarını mihraba doğru ilerleyen bir din ulu bazen pek yeni, bazen terkibî, ilmî yazık ki iki seneden beri râğbetten ilk iki sırasının bile dolmadığını s olan bu konferans salonu bir vazife karşısında pek kısa olan ömrü hatırlayabildiklerimi anlatırken o s arasına kaydolunmasına sebep ol *Temmuz 1945.*

Historical Notes on

Historians trace back the century. Three educational in Istanbul University. The first in Mehmed II in Istanbul followed *Darülfünun*, where education was the Istanbul University established

initiated by Atatürk.

The present article gives a short history of these three institutions, dwelling on the history of its central building, the university gardens, the library of rare collections, and the history of the buildings housing the Faculty of Pharmacy, The Faculty of Science, the Faculty of Letters, the Biology Department and the Department of Astronomy.

Key words: Istanbul University, Fatih madrasa, Darulfunun, Atatürk University Reformation, Turkish educational institutions; **Anahtar kelimeler:** İstanbul Üniversitesi, Fatih Medresesi, Darülfünun, Atatürk Üniversite Reformu, Türk öğretim kurumları.